

Hodyak A.I. Moral and ethical principles in the legal education of law enforcement officers of Ukraine

Article is devoted to the necessity resting on the basis of legal education of law enforcement officers of Ukraine on moral and ethical principles. The author suggests thesis of the moral and ethical basis as the foundation of legal education of militiaman.

Key words: *law enforcement officers, moral principles, ethical principles, legal education, individual, identity formation, human being, person, personality.*

Стаття надійшла 28 грудня 2012 року

УДК 34(477) (09) «18/19»

Н.Я. Дубас

**ІДЕЯ ГРОМАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА
У ПРАЦЯХ АНТИЧНИХ МИСЛИТЕЛІВ
ТА ФІЛОСОФІВ СЕРЕДНЬОВІЧЧЯ**

Проаналізовано праці Арістотеля, Цицерона, Г. Гроція, Т. Гоббса, Дж. Локка, Ж.-Ж. Руссо, Ш. Монтеск'є, Г. Гегеля, в яких йдеться про передумови створення правової держави та громадянського суспільства.

Ключові слова: *громадянське суспільство, правова держава, розподіл влади, конституція, громадянин.*

Постановка проблеми. Громадянське суспільство пройшло складний історичний шлях свого становлення та розвитку. Аналіз найдавніших етапів формування уявлень про громадянське суспільство, зокрема античної думки, засвідчує, що вже тоді виникло усвідомлення того, що найдосконалішим державним устроєм є той, що базується на принципах народовладдя, тобто демократії та поділу влади, який запобігає її узурпації. Вперше поняття «громадське суспільство» вживається Арістотелем, який у своїх творах виводив його від слова «громадянин». Тобто йшлося про «суспільство громадян» – вільних і освічених. Уже давньоримський мислитель Цицерон вказує, що держава є надбанням народу, а право виступає необхідним джерелом державності загалом. У його вченні присутні ідеї республіканізму, народного суверенітету та наголошується на тому, що громадянин та громадянство є правовими категоріями, на основі яких формується поняття про суспільс-

тво як сукупність громадян [1, с. 96]. Хоча слід зазначити, що тогочасне «суспільство громадян» було далеким від ідеалів сучасного громадянського суспільства.

Стан дослідження. Розвиток демократичних процесів у 70–80-х рр. ХХ ст. сприяв розширенню простору громадянського суспільства, спонукаючи до наукових досліджень теорії та практики цього феномена. Потрібно зазначити, що нині у вітчизняній науці проблеми громадянського суспільства досліджуються не лише в юриспруденції, а й у філософії, політології, соціології та інших суспільних науках. Проте, слід константувати, що і у політичній, і у юридичній літературі немає усталеного розуміння поняття «громадянське суспільство» та його складових елементів (інститутів).

Виклад основних положень. Продовжуючи традицію своїх попередників, мислителі Середньовіччя зробили спробу знайти у складному переплетінні економічних, політичних, соціальних і духовних відносин державно-організованого суспільства того часу елементи громадянського суспільства. Вони намагались зробити не завжди свідомі спроби розмежувати державу та громадянське суспільство, оскільки досить тривалий час ці поняття ототожнювались. Так, Тома Аквінський інтерпретує соціальність, або соціальний лад чи соціальні зв'язки в суспільстві як врядування та досягнення благочестя, зумовленого передусім спільними потребами. Необхідною умовою для цього є держава як самодостатня громада, соціальність, конституїрована як громадянське суспільство. Держава є первинною відносно домашнього господарства з його приватною сферою, яке Тома Аквінський також включає до громадянського суспільства. Він зазначав, що громадянська спільнота – це влада вільних, а мета громадянського суспільства – досягнення щасливого життя, якому сприяють і державні, і особисті відносини [2, с. 309]. Зауважимо, що в епоху Середньовіччя емпіричним базисом утворення поняття громадянського суспільства були міські західноєвропейські общини, які впродовж століть протистояли утискам феодальної держави. Середньовічні міста з їх самоврядуванням, вільним ремісництвом, етнічним і релігійним різноманіттям та відносною терпимістю були викликом феодальній політичній роздрібненості й деспотичним формам королівської регламентації соціального життя.

Сучасне розуміння цього явища формувалось разом з ідеями класичного європейського конституціоналізму. Його започаткували у своїх працях такі мислителі ХVІІ ст., як Г. Гроцій, Т. Гоббс, Дж. Локк

та ін. Вагомий внесок у розвиток теорії громадянського суспільства у наступному столітті зробили представники епохи Відродження – Ж.-Ж. Руссо, Ш.Л. Монтеск'є, В. Гумбольдт, Д. Віко та інші.

Так, англійський філософ Дж. Локк, виступаючи противником абсолютизму, писав, що усі люди народжуються рівними, вільними і незалежними. Єдиним шляхом до цивілізації є добровільна угода між людьми про об'єднання у співтовариство. Мислитель вказував, що «коли яка-небудь кількість людей таким чином згодилась створити співтовариство або державу, то вони тим самим уже об'єднані і складають єдиний політичний організм, в якому більшість має право діяти і вирішувати за решту» [3, с. 317].

Дж. Локк розмежовував громадянські та негромадянські суспільства. Критерієм для цього філософ вважав закон: громадянським є таке суспільство, члени якого «об'єднані спільним законом та судовими установами». Якщо ж люди, не маючи суспільних установ, все ще перебувають у так званому природному стані, за якого кожен сам є суддею, про існування громадянського суспільства не йдеться.

Дж. Локк розглядав державу як союз людей, укладений для задоволення власних громадянських інтересів. Саме тому філософ проголошував примат громадянського суспільства над державою. Природна ж свобода, за Локком, виключає будь-яку вищу земну владу і не знає іншого закону, крім природного.

Інший мислитель, представник доби європейського Просвітництва – Ш. Монтеск'є вказував, що громадянське суспільство є найважливішою гарантією від сваволі й диктатури. При цьому філософ зазначав, що для забезпечення політичної свободи громадян необхідно утворити таке правління, за якого один громадянин може не боятися іншого і виключається можливість зловживання владою. На думку Ш. Монтеск'є, усі закони можна поділити на громадянські та державні (політичні). Перші регламентують відносини недержавні, тобто ті, що властиві громадянському суспільству (наприклад, між об'єднаннями громадян тощо). Другі регулюють, в основному, політичні відносини. Мислитель наголошує на діалектичній єдності і одночасно суперечності законів громадянського суспільства і держави. Загалом ідеї Ш. Монтеск'є щодо громадянського суспільства і держави посприяли вдосконаленню форм їх взаємодії та поступу до більш цивілізованого, розвиненого суспільства [1, с. 97].

Французький філософ-просвітник Ж.-Ж. Руссо сформулював у своїй праці «Міркування про походження і підстави нерівності» кон-

цепцію «руху до громадянськості, природності (розумності) і цивілізованості», що означає формування більш розвиненої особистості, вдосконалення громадянських та владних відносин. Це досягається шляхом домовленості між суспільством і державою про владу, про їхні взаємні права та обов'язки і принципи співіснування.

Руссо розрізняв природну свободу індивіда та свободу громадянську. Перша обмежена лише власними силами індивіда, друга обмежується загальною волею, тобто законом. Саме завдяки суспільній домовленості людина втрачає свою природну свободу й отримує свободу громадянську. Перевагою останньої, як і громадянського суспільства загалом, Ж.-Ж. Руссо вважав наявність так званої моральної свободи. На думку мислителя, така свобода робить людину володарем над самим собою, оскільки «імпульс одного тільки потягу рівнозначний рабству, а покора закону, продиктованого самому собі, рівнозначна свободі» [4, с. 17].

Із обґрунтуванням філософських засад ідей громадянського суспільства виступив німецький мислитель І. Кант. У трактаті «До вічного миру» ним були висловлені загальні погляди на державу і право, а у «Метафізиці моралі» вироблені вчення про право та добродієність [1, с. 98].

Філософ зробив висновок, що визначальним чинником у співвідношенні свободи кожного і свободи інших є формування громадянського суспільства. Його головними принципами повинні бути свобода, яка ґрунтується на законі, або право підкорятися лише закону, а також принципи рівності та громадянської самостійності.

Мислитель був переконаний, що індивіди є не тільки вільними, а й рівними істотами, котрі повинні зважати на свободу один одного. Рівність же індивідів, що виникає з народження, полягає в тому, що «інші не можуть змусити будь-кого до більшого, ніж те, до чого він зі свого боку може змусити» [5, с. 147]. Філософ не сумнівався у прогресі й розвитку суспільства, метою якого є досягнення ідеалу загального правового громадянського суспільства.

Інший відомий мислитель Г.В.Ф. Гегель, на відміну від багатьох своїх попередників, розглядав громадянське суспільство і державу як самостійні інституції. Саме Гегелю належить особлива заслуга у розробці доктрини громадянського суспільства у його взаємодії з державою. Філософ зазначав, що громадянське суспільство існує не в державі, а поряд із нею. Разом із сім'єю воно складає базис і спосіб існування держави. Остання (державна) репрезентує загальну волю громадян,

громадянське ж суспільство є сферою реалізації особливих, приватних інтересів окремих індивідів. До державної сфери він відносив урядову владу, адміністрацію, до сфери громадянського суспільства – поліцейську і судову владу.

У майже завершеному вигляді основні ідеї та положення філософсько-правового вчення Гегеля про громадянське суспільство, державу та право знайшли своє відображення у «Філософії духу» – третій частині «Енциклопедії філософських наук» (1817 р.).

Але результатом усіх філософсько-правових пошуків та отриманих ним на цьому шляху результатів була «Філософія права» (1821 р.), яка містила вже у концептуальній і розгорнутій формі здобутки гегелівської філософської думки про соціальні, політичні та правові проблеми, а також розвинене вчення про громадянське суспільство й державу.

У розумінні Гегеля громадянське суспільство – це опосередкована працею система потреб, що ґрунтується на пануванні приватної власності та загальній формальній рівності людей. Він зазначав, що «громадянське суспільство – це об'єднання членів як самостійних одиничних у формальній і таким чином загальній спільноті на основі їх потреб і через правовий устрій, і через зовнішній порядок для їх особистих та загальних інтересів» [6, с. 13].

Одним з принципів громадянського суспільства, за Гегелем, є конкретна особа, яка є для себе особливою метою, цілісністю потреб і заміщенням природної необхідності [7, с. 212].

Громадянське суспільство та держава, на думку філософа, співвідносяться як розсудок і розум. Він закликав не плутати державу з громадянським суспільством. Гегель зазначав, що в громадянському суспільстві кожний для себе – мета, все інше для нього ніщо. Проте без відносин з іншими він не може досягнути своїх цілей у повному обсязі, тому інші – це засіб для досягнення певної мети [8, с. 14].

Він дійшов висновку, що громадянське суспільство є стадією в діалектичному русі від сім'ї до держави: «Громадянське суспільство – це диференція, яка виступає між сім'єю і державою, хоча розвиток громадянського суспільства настає пізніше, ніж розвиток держави» [9, с. 227].

Для Гегеля громадянське суспільство не є природною квінтесенцією життя людини, яка виникає одночасно з початком історії, оскільки воно повинно містити три наступних компоненти: 1) опосередкування та задоволення потреби індивіда завдяки власній праці та праці всіх інших членів суспільства; 2) захист власності завдяки

правосуддю; 3) увага та повага до інтересу кожного як до загального за допомогою поліції та корпорації. Гегель вносить в цю теорію властивий його поглядам історизм: громадянське суспільство є лише продуктом історичного розвитку і виникає тільки у сучасному світі, адже його невід'ємними рисами є наявність суспільних класів, ринкової економіки, численних корпорацій та інститутів, які впливають на загальний рівень добробуту, а також системи цивільного права, що регулює взаємовідносини членів громадянського суспільства. Це швидше поле битви приватних інтересів, де одні завжди перемагають інших [10, с. 78].

Отже, за Гегелем, громадянське суспільство – це деполітизована маса, де домінують економічні інтереси, а стихія його існування – це перманентний конфлікт інтересів.

Крім того, Гегель вважав, що громадянське суспільство потребує управління, яке може здійснити держава. Але ця держава повинна бути правовою, оскільки її визначальною рисою є конституційність та верховенство права. Держава повинна піклуватися, по-перше, про те, щоб індивіди могли діяти за своєю волею, по-друге, щоб вони були пов'язані з нею і, по-третє, щоб ця зв'язаність не проявлялась як зовнішня влада, як сувора необхідність, якій слід підкорятися, щоб люди змирилися з цим і сприймали зв'язаність не як ланцюги, а як найвищу моральну необхідність [11, с. 493].

Основоположними принципами громадянського суспільства Гегель вважав власність, особисту свободу, поінформованість, вільно сформовану громадську думку, справедливість і суворе дотримання законів. Саме сильна правова база, правосуддя та гарантії ефективності законів є необхідними передумовами побудови громадянського суспільства [12, с. 231–233].

Тобто, можна зробити висновок, що до державно-політичних розробок Гегеля протиставлення громадянського суспільства і держави, як і самого поняття громадянського суспільства у сучасному вигляді, не існувало.

У ХХ ст. значний вплив на формування нових методологічних підходів до розуміння громадянського суспільства мали концепції Р. Коаса, К. Поппера, Ф. Фукуями та інших мислителів.

Висновки. Отже, одні автори вважають, що інститути громадянського суспільства – це комплекс соціокультурних, етнонаціональних, сімейно-побутових та інших зв'язків, які забезпечують соціалізацію і виховання особи. На думку інших авторів, до інститутів гро-

мадянського суспільства слід відносити вільну підприємницьку діяльність, гарантовану державою свободу трудової, підприємницької, споживчої діяльності.

Твердження, що громадянське суспільство охоплює сукупність моральних, правових, економічних, політичних відносин, зокрема власність, працю, підприємництво, організацію і діяльність суспільних об'єднань, систему виховання, освіти, науки і культури, сім'ю, систему засобів масової інформації, неписані норми людської поведінки, конкретні риси політичного режиму тощо. Відповідно до інших підходів щодо визначення сутності та змісту громадянського суспільства, останнє являє собою людську спільноту, що формується і розвивається в демократичних державах. Ця спільнота представлена, насамперед, сукупністю недержавних відносин (економічних, соціальних, політичних, правових, духовних, релігійних тощо) та мережею добровільно створених позадержавних структур – об'єднань, організацій, спілок, асоціацій, клубів, центрів, фондів та ін.

Щодо існуючих сучасних визначень поняття «громадянського суспільства», можна навести наступні, найбільш поширені. Так, у «Юридичній енциклопедії» та «Великому енциклопедичному юридичному словнику» зазначено, що «громадянське суспільство – це суспільство з розвиненими економічними, політичними, духовними та іншими відносинами і зв'язками, яке взаємодіє з державою та функціонує на засадах демократії і права. Побудова громадянського суспільства є метою суспільного розвитку, засобом всебічного забезпечення інтересів, прав та свобод людини і громадянина» [13, с. 646; 14, с. 143].

1. Левенець Ю.А. Держава у просторі громадянського суспільства / Ю.А. Левенець. – К.: Освітня книга, 2006. – 272 с.

2. Аквінський Т. Коментарі до Аристотелевої «Політики» / Т. Аквінський. – К.: Основи, 2000.

3. Локк Дж. Избранные философские произведения: в 2 т. / Дж. Локк. – М., 1960. – Т. 2. – 532 с.

4. Руссо Ж.-Ж. Об общественном договоре, или принцип политического права / Ж.-Ж. Руссо. – М., 1938. – 125 с.

5. Кант И. Сочинения: в 6 т. / И. Кант. – М.: Мысль, 1965. – Т. 4. – 4.2. – 478 с.

6. Пашков А.С. Вчення про громадянське суспільство в філософії Гегеля: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філос. наук: спец. 09.00.05 /

А.С. Пашков; Київський національний університет ім. Т. Шевченка. – К., 2007. – 20 с.

7. Воронов І. Виклик «Левіафану»: еволюція і перспективи громадянського суспільства: монографія / І. Воронов. – К.: Генеза, 2007. – 400 с.

8. Лісовий В. Феномен громадянства / В. Лісовий // Культура – Ідеологія – Політика. – К.: Вид. імені Олени Теліги, 1997. – 316 с.

9. Борденюк В. Місцеве самоврядування в механізмі держави: конституційно-правовий аспект / В. Борденюк // Право України. – 2003. – № 4. – 319 с.

10. Корнієнко М. Державна влада і місцеве самоврядування: актуальні питання теорії і практики / М. Корнієнко // Українське право. – 1995. – № 1 (2). – 374 с.

11. Тимченко С.М. Громадянське суспільство і правова держава в Україні: монографія / С.М. Тимченко. – Запоріжжя: Юрид. ін-т МВС України, 2002. – 193 с.

12. Гегель Г.В.Ф. Філософія права / Г.В.Ф. Гегель. – М.: Мысль. – 1990. – 524 с.

13. Юридична енциклопедія: в 6 т. / редкол.: Ю.С. Шемшученко (відп. ред.) та ін. – К., 1998. – Т. 1. А.–Г. – 672 с.

14. Великий енциклопедичний юридичний словник / за ред. акад. НАН України Ю.С. Шемшученка. – К., 2007. – 992 с.

Дубас Н.Я. Идея гражданского общества в трудах античных мыслителей и философов Средневековья

Проанализированы труды Аристотеля, Цицерона, Г. Гроция, Т. Гоббса, Дж. Локка, Ж.-Ж. Руссо, Монтескье, Г. Гегеля, в которых идёт речь о предпосылках создания правового государства и гражданского общества.

Ключевые слова: *гражданское общество, правовое государство, разделение властей, конституция, гражданин.*

Dubas N.Y. Idea of civil society in the works of ancient thinkers and philosophers of middle ages

The works of Aristotle, Cicero, H. Grotius, Hobbes, John Locke, Rousseau, Montesquieu and G. Hegel, where the description of the background of formation of the legal state and civil society are given are analyzed in the article.

Key words: *civil society, legal state, separation of power, the Constitution, citizen.*

Стаття надійшла 1 березня 2013 р.